

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з наукової роботи ДВНЗ

«Ужгородський національний університет»

доктор медичних наук, професор

Іван МИРОНЮК

2025 р.



ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук в галузі знань 81 Право за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» на тему «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» ПОПОВИЧ Терезії Петрівни

На виконання Наказу ректора ДВНЗ «Ужгородський національний університет» від 30.06. 2025 року № 484/01-06 «Про проведення попередньої експертизи докторської дисертації» створена комісія у складі:

Белова Дмитра Миколайовича – доктора юридичних наук, професора, професора кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Віхляєва Михайла Юрійовича – доктора юридичних наук, професора, професора кафедри адміністративного, фінансового та адміністративного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бирковича Олександра Івановича – доктора юридичних наук, доцента, професора кафедри теорії та історії держави і права ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

провела попередню експертизу дисертації здобувача наукового ступеня доктора наук в галузі знань 81 Право за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» на тему «Обов'язок як

ціннісно-правовий феномен» ПОПОВИЧ Терезії Петрівни і дійшла наступного висновку:

1. Найсуттєвіші наукові результати, які одержані особисто дисертантом.

Дисертаційна робота Попович Терезії Петрівни на тему: «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» є завершеним науковим дослідженням, яка містить нове вирішення актуальної науково-прикладної проблеми щодо інституту обов'язку.

Актуальність дисертації зумовлена посиленням уваги до феномену правового обов'язку як на доктринальному, так і на рівні суспільної свідомості та соціальної практики. Надмірна увага, в свою чергу, до феномену прав людини, «легітимована» ліберально-демократичними тенденціями суспільного і приватного буття, чинить суттєвий дисбаланс стосовно визначення й обґрунтування значимості феномену обов'язку. Висвітлення обов'язку як цінності здійснювалось в теоретичному і філософському контекстах, адже вони через інтерпретацію його сутності й особливостей показують місце цього феномену в організації соціальної взаємодії та життєдіяльності суспільства. Зазначені контексти демонструють нерозривну зв'язаність обов'язку з низкою інших правових і неправових феноменів, а також потрібність ефективної реалізації зобов'язуючої сили суспільних відносин. Автором зроблено ряд цінних висновків, зокрема:

- визначено системні, логічні, хронологічні, історико-філософські і теоретико-правові параметри ціннісного підходу до обґрунтування обов'язку як цінності у праві;

- сформульовано ціннісний підхід щодо розуміння сутності правового обов'язку у контексті його зв'язків із моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, які ґрунтуються на суспільному визнанні, через належну поведінку особи, яка згідно з сформованим у неї почуттям повинності відповідально здійснює або утримується від здійснення певних дій;

- окреслено інтегративне розуміння категорії правового обов'язку, який має такі компоненти: по-перше, подібно до природи суб'єктивного права в цілому

правовий обов'язок, в ширшому контексті, охоплює поведінку особи не лише через нормативні приписи, але й через взаємозв'язок із іншими соціальними регуляторами, які легітимовані суспільством, що так само впливають на статус юридичних обов'язків та їх сприйняття учасниками суспільних відносин, зокрема морально-етичні вимоги; по-друге, правовий обов'язок ґрунтується на певному рівні правової свідомості особи, тобто відповідального вибору поведінки, враховуючи її оцінку, ставлення, визначення перспектив потрібності тощо відповідно до певних морально-етичних цінностей; по-третє, поведінка, яка випливає з обов'язку, складаючи його зміст, за своїм характером є належною, тобто потрібною, значимою, виходячи з індивідуальних інтересів особи в їх поєднанні з колективними інтересами; по-четверте, правовий обов'язок спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну підпору для його реалізації, яка є значущою для індивіда установкою, що показує рівень власної самооцінки й оцінки індивідом правової дійсності; по-п'яте, усвідомлення обов'язку як очікуваної та значущої поведінки, а також фактор повинності як морально-психологічна підпора для її здійснення зумовлюють відповідальність індивіда (формальної чи неформальної) за вибір певного варіанта поведінки, спираючись на критерії належної реалізації відповідної поведінки.

– доведено, що правовий обов'язок являє собою інтегративний феномен, який постає набагато складнішим, аніж сформовані про неї уявлення в межах позитивістського трактування (позитивістських підходів): найважливіший аспект стосується зв'язку обов'язків зі свідомістю індивіда, якому він адресований, у контексті чого визначення правового обов'язку мусить апелювати до суб'єктів права, яким приписується певна поведінка з урахуванням як індивідуального рівня сприйняття й оцінки певного правила чи норми, так і суспільного контексту, який так само впливає на ефективність здійснення обов'язків як частини всієї сукупності суспільних, у тому числі й правових, відносин, сформованих чи таких, що розвиваються у соціумі; природа обов'язків слугує свого роду «індикатором» стану означених правовідносин, адже їх виконання показує той чи інший рівень правової культури, правового виховання і відповідальності індивідів; завдяки

обов'язкам можливо спостерігати, наскільки особа може забезпечити баланс між особистими і суспільними інтересами.

– аргументовано, що правовий обов'язок постає демократично легітимною вимогою усвідомленої належної поведінки особи, яка зобов'язується до здійснення чи утримання від здійснення певних дій, і яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що ґрунтується на значущості та цінності очікуваної поведінки. До основних ознак правового обов'язку належать: а) він виражає зв'язок між поведінкою, яка приписується індивіду, та його свідомістю; б) приписувана особі поведінка носить характер належної і значущої; в) означена поведінка визначається правовими нормами, які пов'язані із моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, що легітимовані суспільством; г) реалізація обов'язку спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну його підпору; д) індивід є відповідальним за здійснювану ним поведінку.

– встановлено, що за своєю структурою юридичний обов'язок містить наступні компоненти: поведінку особи, яка визначається певними приписами та нормами; свідомість особи-адресата обов'язку, в центрі якої оцінка особою існуючих правил, повинність як внутрішня морально-психологічна основа поведінки особи; відповідальний і вільний без зовнішнього тиску вибір індивіда власної поведінки; спираючись на сучасні західні інтерпретації, було показано, що за своєю структурою обов'язок охоплює як волю уповноваженого на зобов'язування суб'єкта, так і волю індивіда, якому адресоване зобов'язання, а також усвідомлення і прийняття волі першого як повинності для волі другого, й відповідну до цього поведінку;

– розкрито зв'язок між мораллю та обов'язком, в якому обов'язок слугує необхідним «інструментом» для моралі з точки зору його здатності забезпечити її конкретну реалізацію в суспільстві, через свідомість певного індивіда; адже обов'язок передбачає собою уявлення про належне;

– визначено правові аспекти юридичного обов'язку відповідно до засад верховенства права, поваги до прав людини, людських чеснот, а також обов'язків держави, завдяки чому було обґрунтовано, що юридичний обов'язок на сучасному

етапі розвитку повинен відбивати існуючу суспільну практику та реальні суспільні відносини, щоб індивід міг належно оцінити власні дії та очікувати відповідні преференції від сумлінного виконання приписів правових актів; відображати принцип взаємності, за яким індивід і держава належно виконують свої зобов'язання щодо одне одного, чим і забезпечується гармонійність їх відносин; переслідувати за мету досягнення суспільного блага, завдяки чому в суспільстві формуватиметься атмосфера законслухняності та розвитку чеснот; утверджувати повагу до людської гідності як до основного гуманістичного орієнтиру.

– системно сформульовано методологію дослідження феномену обов'язку як структуровану сукупність і набір методів і способів, що дозволяють розглянути багатогранність цього феномену з філософської, загальнонаукової і спеціально-правової позицій; обов'язок постає гнучким і адаптативним явищем, яке знаходить свої конотації і відбиває свою сутність в кожному суспільному явищі;

– обґрунтовано застосування синергетичного методу (як загальнонаукового) до дослідження обов'язку, завдяки чому останній постає окремим принципом самоорганізації у людській поведінці, якій притаманні внутрішні суперечності, зокрема водночас впорядкованість і хаотичність;

– висвітлено феномен обов'язку крізь призму спеціально-наукового методу правового прагматизму як явища, що відповідає інтересам і запитам суспільства, в якому індивіди беруть участь у розробці та легітимації обов'язкових правил;

– аргументовано застосування міждисциплінарного підходу в дослідженні обов'язку, який дає можливість розглядати його через призму кількох чи багатьох дисциплін і областей наукового пізнання (політології, соціології, економічної теорії, психології, педагогіки, мовознавства тощо);

– визначено окремі аспекти позитивістського бачення юридичного обов'язку як сутнісної складової системи правопорядку і поведінки особи в суспільстві, врегульованої правом, а також як явища; при цьому мотиваційній та рефлексивно-критичний компоненти можуть враховуватися або не враховуватися у залежності від контексту конкретного правовідношення;

– вдосконалено уявлення про обов'язок, що реалізовується через здійснення правосуддя, зокрема з точки зору вимог високих моральних якостей та компетентності судді;

– скореговано систематизацію підходів до трактування обов'язку в теорії права крізь призму таких компонентів: відповідальності; необхідної поведінки; належної поведінки; повинності; правової свідомості; асоційованості; спираючись на сучасні англоамериканські інтерпретації «належності», показано, що більш прийнятним є застосовувати цей термін не як синонім «повинності» чи «необхідності» (як це прийнято у вітчизняній традиції), але як пов'язаність обов'язку з низкою зовнішніх і внутрішніх факторів, які на нього впливають; так само спираючись на сучасні зарубіжні трактування «повинності», продемонстровано, що обов'язок як повинність повинен враховувати свідомість особи, якій адресується певне правило до виконання;

– досліджено уявлення про зв'язок обов'язку та відповідальності, де остання неможлива без першого; моральна обов'язковість дії, отже, завдяки відповідальності здобуває свій значимий елемент наслідку, який містить оцінку відповідності дій індивіда вимогам, які до нього ставились;

– висвітлено розуміння місця обов'язку через призму зв'язку права і цінностей; показано, що обов'язки постають вагомою складовою права, передбачають зобов'язуючу (самозобов'язуючу) поведінку, виражають очікування деякої поведінки від інших індивідів, а також пошук того, що значиме для всіх чи багатьох у суспільстві;

– удосконалено стан дослідження розуміння обов'язків у середньовічному вченні, що носили релігійний (результати розумного повеління) і світський (примусові приписи, що містять як покарання за невиконання, так і винагороду за дотримання) характер (на основі вчень Томаса Аквіната і Марсилія Падуанського);

– окреслено особливості трактування обов'язків і параметрів їх реалізації у політико-правових ученнях мислителів Нового часу, згідно з якими обов'язки постають опорою природного і громадянського стану людини, запорукою її

безпеки, охорони власності, втілюючи собою вимоги розумності, справедливості, та слугуючи передумовою досягнення суспільного блага;

– вдосконалено визначення обов'язків у неопозитивістських концепціях права, за якими вони складають основний зміст системи нормативного правопорядку, а також фактичної поведінки індивідів у суспільстві, врегульованої правом; обов'язок ототожнюється з правовою нормою, а його реалізація безвідносна до мотивації чи інтересу індивіда; водночас обов'язок враховує мотиваційну й навіть рефлексивно-критичну складову в його сприйнятті, спираючись на вчення Ганса Кельзена і Герберта Л.А. Гарта;

– досліджено особливості бачення обов'язку як психологічного феномену, як вищої етичної емоції й повинності, яку особа проектує на свою поведінку щодо оточуючої її реальності і яка носить авторитетно-містичний характер, зв'язує «свободну» волю людини, скеровуючи її до виконання тієї чи іншої дії, ґрунтуючись на психологічній теорії Лева Петражицького;

– висвітлено розуміння сутності обов'язків у контексті сучасної західної правової традиції, в якій, попри збереження імперативних вимог, допускається й аспект усвідомлення особою значимості існуючого правила, його моральної або ціннісної виправданості;

– здійснено аналіз сучасної правової доктрини про обов'язок як цінність, яка неодмінно пов'язується і залежить від існуючих соціальних практик, виражає індивідуальну і колективну природу людини, а також постає одним із основоположних принципів (передумов) людської поведінки.

2. Оцінка достовірності та новизни наукових положень, висновків, рекомендацій, що містяться у дисертації.

Достовірність наукових положень, що містяться у дисертації, обумовлена сучасним методологічним рівнем виконаних досліджень та сучасним статистичним обчисленням результатів. Вони відповідають поставленій меті й задачам. Робота базується на достатньому за обсягом первинному матеріалі (опрацьовано 597 джерел).

Методологія дослідження обов'язку як ціннісно-правового феномену являє собою систему методів та підходів (як усталених, так і новітніх), які застосовуються для пізнання явища обов'язку, отримання нових знань про нього. Систематика методів дослідження обумовлена сформульованою проблематикою, що визначило необхідність використання низки методологічних засобів і способів, які б дозволили досягнути відповідних цілей і завдань. Взавши до уваги сучасні підходи, здобувачкою були поєднані філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Застосована методологія була розглянута через призму синтетичного підходу, який виражається у міждисциплінарному характері й поєднує три означені рівні методів.

Мета, призначення і шляхи удосконалення обов'язку як ціннісно-правового феномену розкривалися у даному дослідженні за допомогою універсальних філософських методів (метафізики і діалектики); основних типів (теорій) праворозуміння (природно-правового, позитивістського та соціологічного); філософсько-правових підходів (онтологічного, гносеологічного, феноменологічного, аксіологічного, антропологічного та ін.); загальнонаукових методів (логічного (із виокремленням логічних операцій), системного, структурно-функціонального, синергетичного), а також спеціально-наукової методології (формально-правовий, порівняльно-правовий, історико-правовий, методи правового прагматизму та юридичної герменевтики.).

3. Значення отриманих результатів для теорії і практики.

Теоретична та практична цінність роботи полягатиме у використанні розроблених дисертантом у результаті дослідження пропозицій та висновків:

– у правотворчій діяльності – для покращення розуміння законодавцем феномену обов'язку як такого, його цінності з метою його подальшого визначення змісту у правових нормах; для вдосконалення законодавства України стосовно формулювання тих чи інших обов'язків;;

– у правозастосовній діяльності – в процесі практичної реалізації положень чинного законодавства України в діяльності судів різних рівнів, зокрема, з метою

зміцнення знань про обов'язки, а також посилення правової свідомості учасників судового процесу; суспільство повинне належно усвідомлювати зобов'язувальний характер правових норм, які підлягають застосуванню;

– у навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Теорія права», «Історія правових і політичних учень», «Правові обов'язки: історія, філософія та теорія», «Філософія права», «Конституційне право» та інших дисциплін, дотичних до висвітлення правових обов'язків; і так само з метою підготовки й розробки курсів, методичних і навчальних посібників, підручників тощо; це все сприятиме як ефективнішому засвоєнню студентами та аспірантами навчального матеріалу, так і посиленню їх власної правової свідомості як майбутніх фахівців у сфері права;

– у науково-дослідній діяльності – для подальших теоретичних розробок проблематики правового обов'язку, концептуалізації й проведення досліджень; завдяки динамічності правової теорії та необхідності реагувати на виклики правової дійсності, має місце потреба й надалі розробляти теорію обов'язку;

– у правопросвітницькій роботі – з метою забезпечення правового просвітництва населення, підвищення рівня його правової культури та правової свідомості, що концентруються навколо усвідомлення значимості індивідів у суспільстві діяти виходячи з цінності обов'язку.

4. Повнота висвітлення матеріалів дослідження у друкованих виданнях.

За темою дисертаційного дослідження опубліковано 44 наукові праці, з яких 3 - у наукових періодичних виданнях, які індексуються в Scopus/WoS та виданнях категорії «А», 26 - у наукових періодичних фахових виданнях, рекомендованих МОН України, 15 наукових статей і тез апробаційного характеру.

5. Рекомендації щодо використання результатів дисертаційного дослідження.

Впровадження результатів дослідження дозволило автору зробити наступні

рекомендації.

Стосовно вдосконалення теоретико-методологічних засад дослідження обов'язку як ціннісно-правового феномена вжити заходів щодо:

- розвитку інтегративного підходу до розуміння правового обов'язку, який поєднує нормативні приписи з моральними регуляторами, легітимованими суспільством, та враховує рівень правової свідомості особи при формуванні відповідального вибору поведінки;
- посилення аксіологічного виміру обов'язку через усвідомлення його цінності як значущого фактору гармонійного розвитку суспільства та міжлюдських взаємин, що потребує належного рівня усвідомленості індивідами;
- впровадження міждисциплінарної методології дослідження обов'язку, яка поєднує філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи з використанням знань політичної науки, соціології, психології для розкриття багатогранності цього феномену;
- розробки комплексного розуміння структури юридичного обов'язку, що включає поведінку особи, свідомість адресата обов'язку, повинність як морально-психологічну основу та відповідальний вибір індивіда.

Рекомендації щодо практичного застосування ціннісно-правового підходу до обов'язку:

- забезпечити відображення у правових нормах принципу взаємності, за яким індивід і держава належно виконують свої зобов'язання одне щодо одного, що сприятиме гармонійності їхніх відносин;
- посилити роль верховенства права як основоположного принципу, що забезпечує правову визначеність, захист легітимних очікувань індивідів та належне виконання приписів закону посадовими особами;
- розвивати механізми формування правової культури та правосвідомості, спрямовані на усвідомлення обов'язку як усвідомленої належної поведінки, що впливає з почуття повинності та базується на значущості очікуваної поведінки;

- впроваджувати освітні програми, які сприяють розумінню морально-етичного зрізу обов'язку та формуванню у громадян відповідального ставлення до виконання правових та моральних обов'язків.

Рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання:

- врахувати історичний досвід різних правових традицій у розумінні природи обов'язку, зокрема досягнення античної філософії щодо категорії «належного», ідеї природно-правової школи про справедливість як основу обов'язку, а також принципи кантівської етики обов'язку;
- забезпечити баланс між формальними вимогами правових норм та їх морально-етичним змістом, враховуючи, що ефективна реалізація обов'язку потребує визнання індивіда суб'єктом, залученим до процесу правової комунікації;
- розробити механізми попередження конфліктів обов'язків через застосування ієрархічного принципу, принципу спеціальності та ціннісно-правового підходу, що враховує фундаментальні правові цінності людської гідності та справедливості;
- створити систему моніторингу ефективності реалізації правових обов'язків, яка б враховувала не лише формальне дотримання норм, а й рівень внутрішнього прийняття та усвідомлення їх значущості громадянами.

ВИСНОВКИ

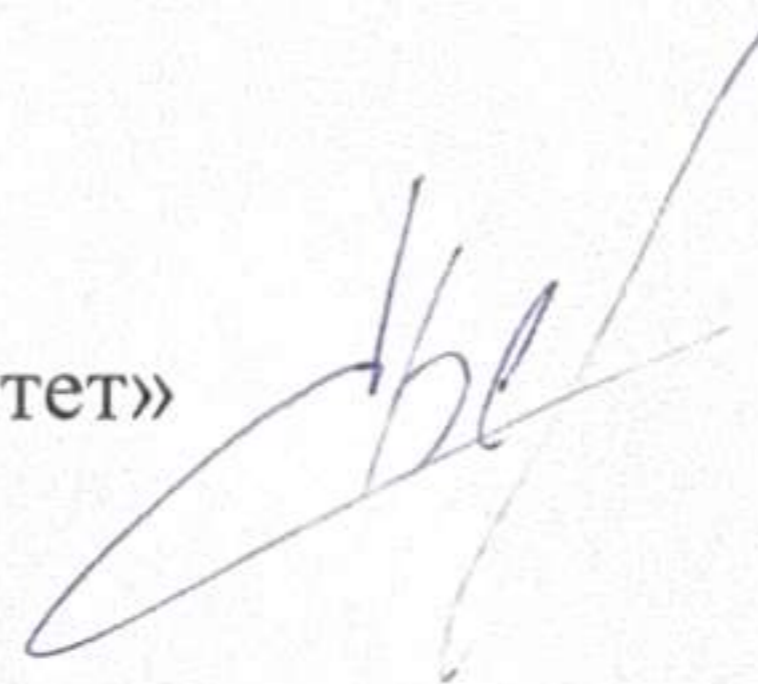
Дисертаційна робота «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» Попович Терезії Петрівни, яка представлена на здобуття наукового ступеня доктора наук в галузі знань 81 Право за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» є кваліфікованою комплексною завершеною науковою працею, у якій містяться наукові положення та науково обґрунтовані результати, що є суттєвим внеском у розвиток науки теорії та історії держави і права.

Дисертаційна робота відповідає вимогам пунктів 7, 9 «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17 листопада 2021 р. та наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» і може бути представлена до офіційного захисту.

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства

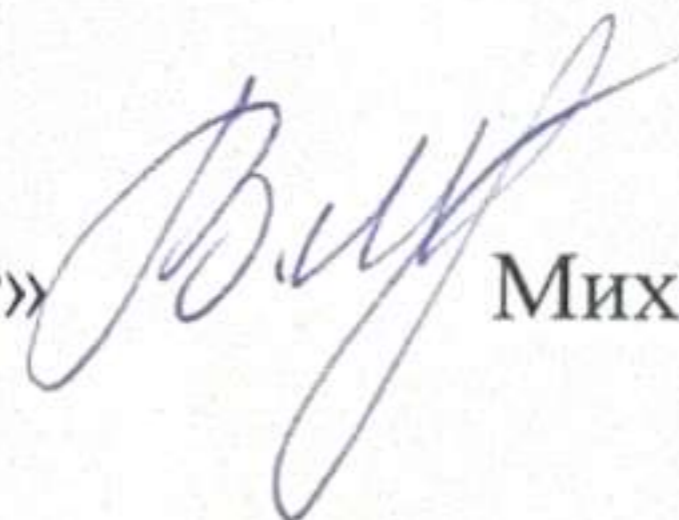
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»



Дмитро БЄЛОВ

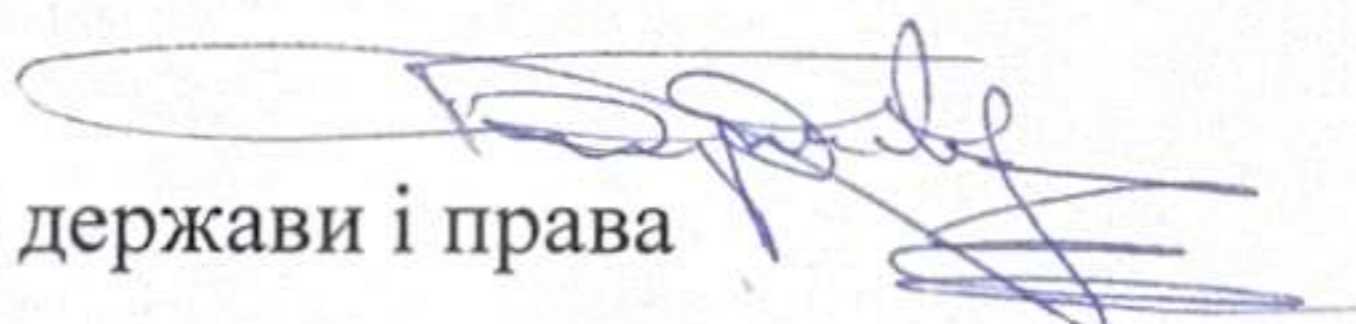
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»



Михайло ВІХЛЯЄВ

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»



Олександр БИРКОВИЧ